

ՀԱՅՈՒ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻՅՈՒԹԻՒՆ
Ս. Ա. ԽԱՆՉԱԿԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԽՈՍՔԵՐԻ

L. ԽԱԶԻԿՅԱՆ

ԳՐ. ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ ՄՈՏ ԱՐՏԱԶԵՍ Ա-Ի
ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ՊԱՀՊԱՆՎԱԾ ՎԻՊԱԿԱՆ
ՀԱՏՎԱԾԻ ՄԱՍԻՆ

Առանձնատիպ «Գրական-բանագիրավկան հետախուզումներ»
ժողովածույթ առաջին զրքից

11 4 | ~~Four plates~~
~~Belong to a group~~
~~Liquorice Ch.~~

ՀՍՍՈՒ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

091 (= 91.99)

Խ-98

ԱՅՈՒԳՎԱՐ Է 1961 թ.

ԼԵՎՈՆ ԽԱԶԻԿՅԱՆ

91.99.099 [ԳՐԱԴԱՐԱՆ Մահմետական]
ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍԻ ՄՈՏ ԱՐՏԱՇԵՍ Ա-Ի ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ
ՊԱՀՊԱՆՎԱԾ ՎԻՊԱԿԱՆ ՀԱՏՎԱԾԻ ՄԱՍԻՆ

ԺԱ դարի մեծանուն գիտնական ու քաղաքական գործիչ,
Պահլավունի իշխան Գրիգոր Մագիստրոսի նամակները, պահպա-
նած լինելով ժողովրդական մի շարք ավանդություններ ու
զրույցներ, մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում:

• Հայ բանասիրությանը հատկապես զբաղեցրել է նրա նա-
մակը՝ զրված Մոկաց և Մահմետական հպիտակոպոս Գրիգորին, որ-
տեղ ըերված է նաև որ գուհիկս աւանդեալը մի հատված հայ
ժողովրդական վեպի արտաշեայան ցիկլից: Հատվածը, կանխելով
Մագիստրոսի «Թղթերի» լիակատար հրատարակությանը (1910 թ.),
բազմից լույս է տեսել համառոտ կամ ընդարձակ կոմեն-
տարներով:

Ամբողջ նամակը, որ Կ. Կոստանյանի հրատարակության
մեջ լի համարի տակ է բերված, հետեւյան է.

«Յաւուրս ձմերայնոյ եղեալ ահագին որոտումն յամսեան
ահեկի, որ էք քսաներորդ երրորդ, և զայսոսիկ գրեաց
ի Գրիգոր եպիսկոպոսն Մոկաց և Մահմետականոյ, սակա ելոյ
ևս անձրև սաստիկ.

A 3102X
Կամիմք իմանալ զձիածինն պառաւեալ, ծայրագոյն
ծերունոյն հիբար տարտամեալն, ամոքեալ թխաներօք
(վար. թխանայ հերօք) զհիքութեանն բերելով ձև իփական:
Թերես և Առէս լուծեալ զմակավագեանն հրաշունչ մորուեղ
(վար. մաւրուեղ) յոքնայածուկ ի գովրացի դովար (վար.
ի գասացի գաւար) յեղափոխէ: Որ յերկեանն ճայթիւն
գոռմանն և խինջիւն վընջելոյ պայթուցեալ պապչեկին
լալաւարթիւն ալախութման քաղուն: Ուրեմն նահանջեալ
յԱմսուէ, զնիսեանն նշանակեալ ցուցակութիւն, երևակա-
յէր, և այն ի կողմանէ տասնեկին հօթն անկեանց յունա-
կանին թուոյ, կամ եթէ ի թորգոմեան երից եօթն ան-

կեանց եռակի բարդեցելոց ահկեան։ Որում Արտաշեսն Պարթև բաղձայր մլոյ մըրկեալ ծխոյ շամանդաղեալ մակաւասար շինից և քաղաքաց։ Ուտայր ինձ, ասէր, զծուի ծխանի և զառաւօտն նաւասարդի, զվագելն եղանց (վար. եպանց) և զվագելն եղջերուաց, մեք փող հարուաք և թմբկի հարկանէաք, որպէս օրէնն է թագաւորաց։ Եւ զայս ասեն ի վախճանելն իւրում, զոր և ի գուհիկս աւանդեալ գտաք, ողջ լէր»¹

Նամակի վերնագրում, որն անկասկած գրված է նամականի հին խմբագրի կողմից, համասոտակի ու պարզորոշ շարադրված է նրա հիմնական բովանդակությունն ու դրության շարժառիթը, որ է «ձմեռ ժամանակ, ահկի ամսի 23-ին եղած մեծորոտմը և սաստիկ անձրելը»։

Ղ. Ալիշանը՝ նամակի ու վիպական հատվածի առաջին քըննարկողը, իր «Ազգային վիպասանություն» հոդվածում² մեջ բերելով վիպական հատվածն ամբողջապես, հետեւյալ ծանոթությունն է կցում նրան։

«Արտաշեսի հիվանդության և մահվան դիպվածներն ալ կերգե վիպասանությունն, և կերսի թե այն վիպասանութենեն առնված է Մագիստրոսի հիշածն, թե Արտաշես Պարթև մեռած ատեհն՝ հիշելով կենաց և տարվույն գարունը, երբ առավոտյան լույսը ցողին հետ խառնված բարակ միգի պես գեղերու և քաղաքներու վրա կը տարածեր, ըսած ըլլա՝ ո տայր ինձ...»³ և այլն։

Չենք ցանկանում շոշափել այն հարցը, թե Ալիշանն ինչու է Արտաշեսի բաղձանքը համարում եղած «մեռած ատեն» (Մագիստրոսն ուղղակի վկայում է, որ «զայս ասեն ի վախճանելն իւրում»), որովհետեւ ինքն իսկ, երկրայիլով իր ասածի ճշմարտության վրա, գրում է՝ «կարելի է թե Ա. Արտաշեսի զրույցնալ ըլլա այս»։ Բայց անկարող ենք ընդունել «Արտաշեսն... բաղձայր մլոյ մըրկեալ ծխոյ շամանդաղեալ մակաւասար շինից և քաղաքաց» արտահայտության ալիշանյան վերապատումը։

1 Կ. Կոստանյան, «Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը», Ալեքսանդրապոլ. 1910, էջ 86—87։

2 Ղ. Ալիշան, «Յուշիկը հայրենեաց հայոց», հատոր Բ, Վենետիկ. 1870։

3 Անդ, էջ 112։

(«առավոտուն լույսը ցողին հետ խառնված բարակ միզի պես գեղերու և քաղաքներու վրա կը տարածեր...»), որովհետեւ այդ գեղագիտական մեկնարանությունը հակասության մեջ է ստնում նամակի բովանդակության հետ, որն, ինչպես տեսանք, վերաբերում է ընական արհավիրքի («ահազին որոտումն... անձրեսաստիկ»):

Մեզ հետաքրքրող նամակը քննության նյութ է դարձրել նաև Մ. Էմինը իր «Մոiseй Хоренский и древний эпос Армянский» աշխատության մեջ:

Էմինի մեկնարանությամբ «վիպասանն այդ տողերի մեջ պատկերում է մահացած թագավորին, որն ուրվականների թագավորության մեջ իր վիշտն է արտահայտում անդարձ գնացած թագավորական զվարճությունների առթիվ, այն բանի համար, որ նա այլևս անկարող է տեսնել ծիսնելույդներից ոլորապտույտ բարձրացող և առավոտներին շնուրի ու քաղաքների վրա տարածվող ծուլիս»:¹

Համաձայն իր բացատրության էլ Էմինը կատարել է «Ո՞տայր...» հատվածի ոռւսերեն գողարիկ, բայց անհարադատ թարգմանությունը՝

„О! еслиб кто дал мне (видеть)

из труб (выходящий) дым

И утро Навасардское,

И бег оленей и крик ланей!

Мы в рога трубили и в барабан били,

Как то обычно царям“.²

Այս թարգմանությամբ անհնարին է ըմբռնել հատվածի առնչությունը նամակի բովանդակության հետ:

Ի՞նչ կապակցությամբ պիտի Մագիստրոսը «յաւուրս ձմե-

¹ Н. Эмин. Мойсей Хоренск. и др. эпос арм. Москва, 1881, стр. 80—81. «В них выражает умершего царя, выражающего в царстве теней сожаление о невозвратно миновавших царских забавах; о том, что ему не видать более клубящегося дыма, выходящего из труб и стелющегося по утрам поверх сел и городов».

² Անդ, էջ 81, «Զվագելն եղջերուաց» արտահայտության թարգմանությունը (крик оленей) սխալ է:

րայնոյ» տեղի ունեցած հորդանոս անձրեի և որոտի նկարագիր նամակին կցեր վիպական այդ հատվածը եթե Մ. էմինի բացատրությունը ճիշտ համարենք, մնում է անհասկանալի: Առավել կա, նավասարդ ամիսն ըստ հայկական քաղաքական տոմարի ընկել է հունիս-օգոստոս ամիսներին,¹ իսկ ըստ կրոնական տոմարի՝ համապատասխանել է մարտ-ապրիլ ամիսներին (սկսելով գարնանային գիշերահավասարին):²

Հասկանալի է, որ «յաւուրս ձմերայնոյ», ալելի որոշակի ասած՝ ահեկան ամսի 23-ին կատարված գեպքի տոփով Գրիգոր Մագիստրոսը չէր կարող մեջ բերել մի վիպական հատված, ուր երգվում է նավասարդ ամսվա (տլյալ գեսչքում միենույն է, այն համապատասխանում է մարտին, թե օգոստոսին) եղնիկների որոշը:

Դժվար չէ վերոհիշյալից հանգել այն եղրակացության, որ ինչպես Ալիշանի, այնպես էլ էմինի կողմից Մագիստրոսի լԳ. նամակին տրված մեկնությունները վերանայման կարիք հն զգում:

Մ. էմինը, փոխ առնելով Ալիշանի երկրայարար հայոնած կարծիքը այն մասին, որ նամակի վիպական հատվածը վերաբերում է Արտաշեսի «մեռած ատենա»-ին, հանգամանորեն քըննարկում է այդ հարցը: Համադրելով այս և Մ. Խորենացու մոտ պահպանված Արտաշեսի անեծքի վիպական հատվածները միշմանց, նա մի շարք հիտաքըքիր դատողություններ է մնում անդրաշխարհային կյանքի, «ուրվականների աշխարհի» մասին հեթանոս հայերի հավատալիքների վերաբերյալ:

Դժբակտարար, ինչպես իրավացի կերպով ցույց է տվել Գ. Խալալաթյանը „Արմանակ առաջնահայության մեջ,³ Մա-

¹ 428 թվի նավասարդի 1-ը համապատասխանել է օգոստոսի 11-ին: Տես Մատենադարանի «Գիտական նյութերի ժողովածու», 1, 1. Սեմյոնովի «Հայկական առարկի մի քանի հարցերի մասին հոդվածը» (էջ 21):

² Այս առթիվ տես Դ. Ալիշանի «Յուշիկը»-ի ա. հատորում (Վենետիկ, 1809) հրատարակված «Հայկայ շրջան» հոդվածը, ուր կարդում ենք՝ «Երբեմն էլ մեր նախնիք փոխանակ արեգի՝ նաւասարդը զուգած են ընդ Մարտի և Նիսանի» (էջ 87):

³ Г. Халатянц, Армянский эпос в истории Армении Моисея Хоренского, Москва, 1896 г.

գիստրոսի գրանցած հատվածը նման դատողությունների հաշրաբորություն չի տալիս, որովհետեւ, ինչպես հիշատակեցինք, «Ո՞ տայր» հատվածը Արտաշեսի բաղձանքն է ոչ թե «մեռած ատեն», այլ «ի վախճանելն»:

Այս հարցով հետաքրքրվողը մանրամասնություններ կդանի Գ. Խալաթյանցի հիշյալ աշխատության էջերում, որի մեջ հեղինակը քննարկել է Մագիստրոսի նամակը նախորդներից առավել մանրամասնությամբ:

Նամակի քննարկումը Խալաթյանցին բերել է հետևյալին.

[1] Նկարագրված ամպրոպն ու անձրել տեղի են ունեցել ձմռանը, ահեկանի 23-ին, որ համապատասխանում է ապրիլին, [2] տարվա այն պահին, երբ Արտաշես Պարթենը ցանկություն էր հայտնում տեսնել ձխնելույղներից բարձրացող ծուխը և այլն, [3] վիպական հատվածում Արտաշեսը ցագ է հայտնում այն բանի համար, որ ձմռանը ահեկանին չի կարող գուրս գալ որսի, ինչպես այդ անում էր ամռանը նավասարդին (օգոստոսին), որը հատկապիս լավ ժամանակ էր եղնիկների որսի համար, [4] այդ հատվածը պահպանվել է ժողովրդի մեջ որպես ավանդություն, և չի կարող դիտվել որպես հին վեպի բեկոր, և [5] Արտաշես Պարթեն պետք է նույնացնել ոչ թե վիպասանքի, այլ Տակետոսի «Տարեգրություններ»-ում հիշատակված Արտաշեսի հետ (18—38 թ. թ.), որը հոչակվել էր որսերի ու խնձույքների հանգեպ ունեցած սիրով և ազգային սովորույթների կրքու պաշտպանությամբ, որի հետեւանքով էլ հույժ սիրելի էր զարձել իր ժողովրդին:¹

Այս եղբակացությունների գեմ ունենք մի շարք առարկություններ:

Նախ, եթե ամպրոպն ու անձրել, որոնք առիթ են հանդիսացել Մագիստրոսի նամակի գրությանը, եղել են ձմեռը (իսկ այդ մասին նամակի վերնագրում կա ուղղակի վկայություն), ապա ահեկան ամիսին, ուստի Գր. Մագիստրոսը իր նամակում գործածել է կրոնական տոմարը, ըստ որի նավասարդը սկսվում է զարնաւային զիշերահավասարին (մարտի 22), և ոչ օգոստոսին:

¹ Անդ, էջ 312—313:

Երկրորդ, նամակումում մի ակնարկ չկա այն մասին, թե Արտաշեսը տարվա այդ պահին (ըստ Խալաթյանցի՝ ապրիլին) է ցանկություն հայտնել տեսնելու «Ճխանի ծուխը» և այլն։ Այս հզրակացությունը արգյունք է բնագրի «օրում Արտաշեսն Պարթև բաղձայր...» պարբերության թյուր ըմբռնման։ Ընդգծված «որում» բառը Խալաթյանցն ընկալել է որպես «որ»-ի ներգոյական հոլովածե (յորում), և կցել նախորդ պարբերությանը (ուր, իրոք, խոսվում է ահեկան ամսվա մասին, սակայն նամակի գրության ամսաթվի և ոչ այլ առիթով)։ Ուշագիր ընթերցումը կառկած չի թողնում, որ «որում»-ը «որ»-ի տրական հոլովածեն է և նրա բացահայտիչներն են «մլոյ մըրկեալ ծխոյ...» բառերը, որով և այդ նախադասությունն հասկացվելու է հետեյալ կերպ՝ «շեների և քաղաքների վրա հավասարապես (տարածվող) մըրը կեալ մլին և մառախուղացած ծխին էր տենչում Արտաշես Պարթևը»։

Երրորդ եզրահանգումն այնքան շինծու է, որ հարկ չկա կանգ առնելու նրա վրա։ Միայն կարելի է զարմանալ այդպիսի անհիմն, բնագրից չբխող եզրակացության առթիվ։

Ինչ վերաբերում է չորրորդ և հինգերորդ կետերին, անհրաժեշտ է ասել հետեյալը։ Ինչպէս հայ, այնպես էլ բոլոր թագավորների ու իշխանների ժամանցի ամենասիրելի ձևերից մեկը որսն է եղել. այդ նպատակով Խորով Կոտակ արքան, ըստ Մովսես Խորենացու վկայության, տնկել է տվել մի հսկայական արհեստական անտառ և լցրել այն որսի կենդանիներով,¹ ուստի Տակիտոսի վերոհիշյալ վկայության վրա հեցած հասրավոր չէ «Ո՞ տայր...» հատվածը վերագրել մի այլ Արտաշեսի, երբ Արտաշես Ա-ի մասին Մ. Խորենացու մոտ պահպանված վիպական հատակոտորները վկայում են, ինչպիս գիտել է հանգուցյալ ակադ. մեծանուն գիտնական Մ. Աբեղյանը, որ Արտաշես Ա-ի մասին եղել է ժողովրդական մի ընդարձակ վիպասանություն։

Հիշատակված բանասերների կողմից մեզ հետաքրքրող վիպական հատվածի առթիվ առաջարկած մեկնությունները, ինչ-

1 Մ. Խոր., Պատմ., Թիֆլիզ, 1913, գիրք երրորդ, գլ. ը., էջ 265^ւ և սկ ոռքա (Խոսրովու...) զբոսանաց հաւորսութեանց և այլոց որսոց պարապեալ. նորին աղաքաւ և անտառ առ Ազատ գետպիլ տնկէ, որ յանուն նորա կոչի մինչեւ ցայսօր ժամանակի։

պես տեսանք, հեռու և նորացուցիչ համարվելուց, Արտաշես Ա-ի վիպահանքից մնացած ըեկորը նոր մեկնության կարիք է զգում:

Նոր մեկնություն առաջարկելու համար, նախ և առաջ, անհրաժեշտ է հարավորին չափ խորամուխ լինել նամակի բովանդակությանը, նրա և վիպական հատվածի միջև գոյություն ունեցող կապի եզրերը գտնելու նպատակով:

Գրիգոր Մագիստրոսի լեզուն մանվածապատության, անկանոնության ու միտումնավոր ստեղծած բարդությունների միայնպիսի համակցություն է, որ անհարին է գարձնում, գոնե մեզ հետաքրքրող նամակի, բառացի թարգմանությունը:

Կան նամակում մի շարք բառեր, որոնք հավանորեն ստեղծվել են Մագիստրոսի կողմից և չեն մտել հայ լեզվի բառարանների մեջ (Մակավագեան, Դուլար), կան նաև այնպիսիները, որոնց տրված բացատրությունները պայմանական և հոյժ կասկածելի են (Լալաւարիթիւն, ալախութման):¹ Հասկանալի է, որ նման պարագաներում առաջարկած մեր մեկնություն-թարգմանությունից բառացիություն չպետք է պահանջել:

Բայտ մեր ըմբռնման նամակում ասված է՝

Ցանկանում ենք երեկվա (ահկի 23-ի) ճայթումն ու գոռոցը պաղաչող, մկմկացող (լալաւարութիւն), ալախութման (ալիքների մեջ սուզված) քաղի (այծի) աղմկալից խիսնջյունն ու վրնջոցը հասկանալ հետևյալ կերպ. Զառամյալ ծերունու նման դանդաղ-կոտ դարձած Զիածինը² (ամպրոպային վիշտալ) ամոքում է իրեն թուխ մաղերով՝ իր խեղճությանը տալով իգական կերպարանք, կամ զուցե Արեսը հրաշունչ, ճարպիկ և հերառատ Մակավազյա-նին (նույնպես միփական կենդանի, վիշտալ) ձեափոխելով դարձ-նում է զորիական (°) տավար (°):

1 Այս երկու բառերին էլ պըոփ. չ. Աճառյանը տալիս է միկնույն բացա- տրությունը՝ «այծի պապաշիւն»:

2 Բայտ Հայկազյան բառարանի ցի ձիոյ ծնեալ. և լսու քեզթողաց՝ որոս- մունք և շանթը իբրև յերիվարաց Արամագդայ կամ արեգական առթեալ, ակնհայտնի սիմվոլ է. Բնչակես կարող էր Մագիստրոսը որոտին ու շանթին ա- սել «զառամյալ ծերունու նման դանդաղկոտ դարձած» և այլն կարծում ենք՝ Զիածինը միփական մի կենդանու անուն է, հավանաբար՝ ամպրոպային վի- շտալի, որը պատկերված էր որպես ձի, ջորի և այլն (Տես Մ. Արեգյան, «Հայ- քող. առասպելները», էջ 116):

Հաջորդ տողերում Գր. Մագիստրոսը մանվածապատ արտահայտություններով, հավանաբար հայտնում է նամակի զրության ամիսն ու ամսաթիվը հայոց և երրայական տոմարով (ահպի 24), ապա շարունակում՝ «Ծեների ու քաղաքների վրա հավասարապիս (տարածվող) մրրկյալ մին (Մհեմ) և Մառախուղացած ծխին էր աենչում Արտաշես Պարթևը, ասելով՝

Ով կտար ինձ ծխանի ծուխը
և նավասարդի առավոտը,
եղնիկների վազքը
և եղջերուների արշավը.
Մենք փող ենք փչում
և թմբուկ զարկում,
ինչպես կարգն էր թագավորների:

Եվ ասում են թե այս իր մահանալու ժամանակ է (ասել), որը գտանք զոեհիկների (շինականների) մեջ ավանդված:

Որ նամակի սկզբում Մագիստրոսն ակնարկում է մի առասպես թերես հունական, որը կապված է ինչոր ամպրոպացին աստծու կամ դյուցազնի հետ, ավելի քան հավանական է, դժբախտաբար, նամակի շարունակության անորոշության շնորհիվ անհնարին է ավելի որոշակի հետևություններ անել, կամ նշել հեղինակի մտահղացման համար հիմք հանդիսացած առասպելը հանվանել:

Փոքր ինչ ավելի հնարավորություն ունենք Արեսի հետ առնչված առասպելը քննելու համար:

Հենվելով Ագաթանգեղոսի պատմության մեջ բերված Տրդատի հրովարտակի քաջութիւն հասցէ ձեղ ի քաջն վահապնէծ արտահայտության վրա, Ղ. Ալիշանը իրավացիորեն հանդել է այն եղբակացության, որ հայկական Վահագնը իր որոշ զծերով ազգակից պետք է եղած լինի Արես աստծուն:¹

Արես—Վահագն համագրումը իրավունք է տալիս մեկնվող հատվածը («թերես և Առէս լուծեալ զՄակաւազեանն հրաշունչ մորուեղ յոքնայածուկ ի դովրացի դովար յեղափոխէ») դիտելու պահես վիշտապների դեմ հողմ հարուցանելով և անձրեկելով կովող

¹ Ղ. Ալիշան, «Հին հաւատք Հայոց», Վենետիկ, 1895, էջ 296.